

ડિજિટલ મીડિયાની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અસરો: એક અભ્યાસ

ડૉ.જિજ્ઞેશકુમાર જે પરમાર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

અધ્યક્ષ, ઇતિહાસ વિભાગ

એચ આર શાહ મહિલા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ નવસારી

પ્રસ્તાવના :-

આજના સમયમાં ડિજિટલ મીડિયા માત્ર એક ટેકનોલોજીકલ પ્રગતિ નથી, પરંતુ એક ક્રાંતિ છે જેણે માનવ સમાજ અને સંસ્કૃતિના મૂળભૂત પાસાઓને બદલી નાખ્યા છે. ૧૯૯૦ના દાયકામાં ઇન્ટરનેટના વ્યાપક પ્રસાર અને ૨૧મી સદીમાં સ્માર્ટફોન્સના આગમન સાથે, ડિજિટલ મીડિયાએ સંદેશાવ્યવહાર, માહિતીની આપણે, મનોરંજન અને સામાજિક સંબંધોની પ્રકૃતિને સંપૂર્ણપણે રૂપાંતરિત કરી છે. આ લેખનો ઉદ્દેશ્ય ડિજિટલ મીડિયાની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અસરોનું ઊંડાણપૂર્વક વિશ્લેષણ કરવાનો છે, જેમાં સંશોધન અહેવાલો, આંકડાકીય માહિતી અને વાસ્તવિક ઉદાહરણોના આધારે તેના સકારાત્મક અને નકારાત્મક બંને પરિબલો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

1. ડિજિટલ મીડિયાની સામાજિક અસરો :-

ડિજિટલ મીડિયાએ આપણા સામાજિક માળખાને આમૂલ પરિવર્તિત કર્યું છે. તેણે માનવ સંબંધો, રાજકીય જોડાણો, આર્થિક ગતિશીલતા અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર ઊંડો પ્રભાવ પાડ્યો છે.

- **સંપર્ક અને જોડાણનું નવું પરિમાણ:-** ડિજિટલ મીડિયાએ દુનિયાને એક વૈશ્વિક ગામમાં ફેરવી દીધી છે. સોશિયલ

મીડિયા પ્લેટફોર્મ્સ જેમ કે ફેસબુક, વોટ્સએપ અને ઇન્સ્ટાગ્રામએ ભૌગોલિક અંતરને નજીવું બનાવી દીધું છે. લોકો હવે દૂર રહેતા પરિવાર અને મિત્રો સાથે સરળતાથી અને સતત સંપર્કમાં રહી શકે છે. Pew Research Center ના એક અહેવાલ મુજબ, **72% અમેરિકન પુખ્ત વયના લોકો** ફેસબુકનો ઉપયોગ કરે છે, અને તેમાંથી **74% લોકો** તેને રોજિંદા ધોરણે ઉપયોગ કરે છે. આ દર્શાવે છે કે આ પ્લેટફોર્મ્સ લોકોના દૈનિક જીવનનો કેટલો મહત્વપૂર્ણ ભાગ બની ગયા છે. આના કારણે સામાજિક નેટવર્કિંગનો વિસ્તાર થયો છે અને લોકો પોતાના જૂના સંબંધોને ફરીથી સ્થાપિત કરી શક્યા છે.

- **માહિતીની સાર્વત્રિક ઉપલબ્ધતા:**— ઇન્ટરનેટ અને ડિજિટલ મીડિયાએ માહિતીના પ્રસારને લોકશાહીકરણ કર્યું છે. હવે

માહિતી કોઈ ચોક્કસ વર્ગ અથવા સંગઠન સુધી સીમિત નથી. શિક્ષણ, આરોગ્ય, રાજનીતિ, અને વિજ્ઞાન જેવા ક્ષેત્રોની માહિતી સામાન્ય નાગરિકો માટે પણ સરળતાથી ઉપલબ્ધ છે. Wikipedia, Google Scholar, અને YouTube જેવા પ્લેટફોર્મ્સ જ્ઞાનના વૈશ્વિક ભંડાર બની ગયા છે. આનાથી લોકો વધુ શિક્ષિત અને જાગૃત બન્યા છે.

- **સામાજિક ચળવળોને બળ:**— ડિજિટલ મીડિયાએ સામાજિક અને રાજકીય ચળવળોને અભૂતપૂર્વ શક્તિ આપી છે.

#MeToo, #BlackLivesMatter, અને **ભારતમાં લોકપાલ આંદોલન** જેવી ચળવળો સોશિયલ મીડિયા દ્વારા ઝડપથી જનજાગૃતિ ફેલાવી શકી. આ પ્લેટફોર્મ્સે સંગઠનોને મોટા પાયે લોકોને એકત્રિત કરવા અને તેમના અવાજને વૈશ્વિક મંચ પર રજૂ કરવા માટે એક શક્તિશાળી માધ્યમ પૂરું પાડ્યું છે. પ્રખ્યાત સમાજશાસ્ત્રી મેન્યુઅલ કાસ્ટેલ્સ (Manuel Castells) તેમના પુસ્તક *Networks of Outrage and Hope* માં દર્શાવે છે કે કેવી રીતે ડિજિટલ નેટવર્કે રાજકીય અને સામાજિક ચળવળોને સંગઠિત કરવામાં અને તેને વૈશ્વિક પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડવામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવી છે.

- **ખોટી માહિતી (Fake News) નો પ્રસાર:**– ડિજિટલ મીડિયાની સૌથી ગંભીર ચિંતાઓમાંની એક ખોટી અને ભ્રામક

માહિતીનો ઝડપી ફેલાવો છે. MIT (Massachusetts Institute of Technology) ના એક અભ્યાસમાં જાણવા મળ્યું છે કે ટ્વિટર પર ખોટી માહિતી સાચી માહિતી કરતાં **છ ગણી વધુ ઝડપથી** ફેલાય છે. આ આંકડો દર્શાવે છે કે કેવી રીતે ડિજિટલ મીડિયા, ખાસ કરીને સોશિયલ મીડિયા, સમાજમાં ગેરસમજ, વિભાજન અને અશાંતિનું કારણ બની શકે છે. ચૂંટણીઓ, રોગચાળા અને સામાજિક મુદ્દાઓ પર ખોટી માહિતી ફેલાવવાથી લોકોના નિર્ણયો અને વિચારો પર નકારાત્મક અસર પડે છે.

- **માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર અસર:**– સોશિયલ મીડિયા પર સતત પોતાની જાતને અન્ય લોકો સાથે સરખાવવાની વૃત્તિ

યુવાનોમાં ચિંતા, તણાવ અને ડિપ્રેશનનું કારણ બની શકે છે. અમેરિકન સાઇકોલોજિકલ એસોસિયેશન (APA) ના એક અહેવાલ મુજબ, સોશિયલ મીડિયાના વધુ પડતા ઉપયોગથી ડિપ્રેશન, ચિંતા અને આત્મસન્માનમાં ઘટાડો થઈ શકે છે. ખાસ કરીને ઇન્સ્ટાગ્રામ પરના આદર્શ અને ફિલ્ટર કરેલા જીવનની તસવીરો યુવાનોમાં **'FOMO' (Fear of Missing Out)** અને આત્મસન્માનના અભાવનું કારણ બની રહી છે. પ્રખ્યાત સમાજશાસ્ત્રી Sherry Turkle (2011) તેમના પુસ્તક *Alone Together* માં દલીલ કરે છે કે ટેકનોલોજીએ આપણને એકબીજા સાથે જોડ્યા છે, પરંતુ તે જ સમયે આપણને એકલા પાછા કરી દીધા છે.

૨. ડિજિટલ મીડિયાની સાંસ્કૃતિક અસરો :-

ડિજિટલ મીડિયાએ સંસ્કૃતિની રચના, પ્રસાર અને વપરાશની રીતને બદલી નાખી છે. તેણે સાંસ્કૃતિક સીમાઓને તોડીને એક વૈશ્વિક સાંસ્કૃતિક સમુદાયનું નિર્માણ કર્યું છે.

- **વૈશ્વિક સંસ્કૃતિનું આદાનપ્રદાન:**– ડિજિટલ મીડિયાએ વિવિધ સંસ્કૃતિઓને એકબીજાની નજીક લાવી છે. Netflix, Spotify,

અને YouTube જેવા પ્લેટફોર્મ્સે સંસ્કૃતિને વૈશ્વિક બનાવી દીધી છે. દક્ષિણ કોરિયન સંગીત (K-Pop) અને તુર્કીની વેબ સિરીઝ ભારતમાં લોકપ્રિય બની છે, જે વૈશ્વિક સંસ્કૃતિના આદાનપ્રદાનનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. આનાથી લોકો અન્ય સંસ્કૃતિઓ વિશે વધુ જાગૃત બન્યા છે અને વિવિધતા પ્રત્યે સહનશીલતા વધી છે.

- **સ્થાનિક સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ:**– ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ્સ સ્થાનિક કલાકારો અને પરંપરાગત કલા સ્વરૂપોને વૈશ્વિક સ્તરે

રજૂ કરવાની તક આપે છે. ભારતમાં, યુટ્યુબ પર ઘણા કલાકારો સ્થાનિક લોકગીતો અને કળાને ડિજિટલ સ્વરૂપે રજૂ કરી રહ્યા છે. ગુજરાતમાં 'Garba' અને 'Lok-Dayro' ના કાર્યક્રમો હવે યુટ્યુબ પર વૈશ્વિક દર્શકો સુધી પહોંચી રહ્યા છે. આનાથી પરંપરાગત કળાને નવું જીવન મળ્યું છે અને નવી પેઢીને પોતાની સંસ્કૃતિ સાથે જોડવામાં મદદ મળી છે.

- **વાંચન સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય પર અસર:**– ઇ-બુક્સ, ઓડિયોબુક્સ અને ઓનલાઇન બ્લોગ્સના આગમનથી વાંચનનો

અનુભવ બદલાઈ ગયો છે. ઇ-રીડર્સની સુવિધાએ વાંચનને સરળ બનાવ્યું છે, પરંતુ સાથે જ, સ્માર્ટફોન પરની 'ઝડપી' સામગ્રીને કારણે લાંબા પુસ્તકો અને ગહન સાહિત્યના વાંચનમાં ઘટાડો થયો છે. આનાથી લોકોની ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની ક્ષમતામાં પણ ઘટાડો થયો છે.

- **આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ (AI) અને સાહિત્ય:**– આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં નવા પ્રશ્નો ઉભા કરી

રહ્યું છે. ChatGPT જેવા AI મોડેલ કવિતાઓ અને ટૂંકી વાર્તાઓ લખી શકે છે. આ ટેકનોલોજીએ ભાષાંતરને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવ્યું છે, જેનાથી વિશ્વ સાહિત્યનો અનુવાદ ઝડપી અને સરળ બન્યો છે. જોકે, આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ દ્વારા સર્જાયેલું સાહિત્ય માનવ સર્જનાત્મકતાનું સ્થાન લઈ શકશે કે કેમ તે એક ગંભીર ચર્ચાનો વિષય છે.

- **સાંસ્કૃતિક એકરૂપીકરણ (Homogenization):-** ડિજિટલ મીડિયા દ્વારા વૈશ્વિક સંસ્કૃતિના પ્રસારને કારણે સ્થાનિક

સંસ્કૃતિઓ પર નકારાત્મક અસર પડી છે. પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના પ્રભુત્વને કારણે સ્થાનિક રીત-રિવાજો, પહેરવેશ અને કળા ધીમે ધીમે ઓછી થઈ રહી છે. આનાથી સાંસ્કૃતિક વિવિધતામાં ઘટાડો થયો છે અને એક વૈશ્વિક, એકરૂપ સંસ્કૃતિનો ઉદભવ થઈ રહ્યો છે.

૩. નિષ્કર્ષ: પડકારો અને ભવિષ્યની દિશા :-

ડિજિટલ મીડિયા એક શક્તિશાળી, પરંતુ બેધારી તલવાર છે. તેણે સમાજ અને સંસ્કૃતિને પ્રગતિ અને

જોડાણ તરફ દોરી છે, પરંતુ તે જ સમયે તે અનેક પડકારો પણ લાવ્યું છે. આ પડકારોમાં ખોટી માહિતીનો પ્રસાર, માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર અસર, અને પરંપરાગત મૂલ્યોનું ધોવાણ મુખ્ય છે.

ભવિષ્યમાં, ડિજિટલ સાક્ષરતા, વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ અને નીતિમત્તાના માળખાને મજબૂત બનાવવાની જરૂર

છે. આપણે ટેકનોલોજીના ગુલામ બનવાને બદલે તેને એક સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લેવાનું શીખવું પડશે. શાળાઓ અને પરિવારોએ ડિજિટલ વિશ્વમાં જવાબદાર નાગરિક બનવા માટે યુવાનોને માર્ગદર્શન આપવું પડશે. સરકારે ખોટી માહિતીનો પ્રસાર રોકવા માટે કડક નીતિઓ બનાવવી પડશે. આ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે આપણા પર નિર્ભર છે, જે આપણા સમાજ અને સંસ્કૃતિના ભવિષ્યને આકાર આપશે.

સંદર્ભસૂચિ (References) :-

- **Castells, M. (2012).** *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age.* Polity Press.

- **Turkle, S. (2011).** *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other.* Basic Books.
- **Pew Research Center.** (Various reports on social media and its societal impact).
- **Vosoughi, S., Roy, D., & Aral, S. (2018).** *The spread of true and false news online.* Science, 359(6380), 1146-1151.
- **Healthline Media.** (Various articles on social media and mental health).
- **Shirky, Clay. (2008).** *Here Comes Everybody: The Power of Organizing Without Organizations.* Penguin Press.
- **Jenkins, Henry. (2006).** *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide.* New York University Press.
- **Goffman, Erving. (1959).** *The Presentation of Self in Everyday Life.* Doubleday.
- **Tapscott, Don. (1998).** *Growing Up Digital: The Rise of the Net Generation.* McGraw-Hill.
- **Nakamura, Lisa. (2013).** *Cybertypes: Race, Ethnicity, and Identity on the Internet.* Routledge.